Parallel deed ze ook onderzoek naar
r van Franse kloostergemeenschap-
rganiseerde ze in Marseille een con-
titel *Les ordres religieux et leurs livres*
oderne, waarvan de handelingen in
nen bij de Presses universitaires Blai-
rmont-Ferrand). Over dit onderwerp
e ook talrijke artikelen; dertien ervan
meld in deze bundel. Ze verschenen
010 en werden voor dit boek van een
eiding voorzien.
r omschrijft haar onderzoeksobject
culture écrite qui s'enferme dans les
voile à leur lecture'. Ze reconstrueert
zit van zo uiteenlopende kloostergen als de oratorianen en de miniemen
e, de kapucijnen van Toulon of de
e karmelieten van Perpignan, Toulon
eille. Ze gaat daarbij op zoek naar de
stromingen en binnenkerkelijke
de denkkaders van de kloosterlingen
n, met bijzondere aandacht voor jan-
tromingen en de discussies waartoe ze
aven. Ook het belang van bijbelstudie
zigheid van verlichte ideeën komen in
an bod.
s de generiek geformuleerde titel han-
el uitsluitend over de leescultuur van
stergemeenschappen. Daar is op zich
ee. Minder verdedigbaar is echter de
st of onbewust, om in het notenappa-
naar Franse literatuur te verwijzen.
ntbreekt het internationale compara-
ctief dat de vaststellingen over de situ-
krijk meer reliëf zou hebben gegeven.
draad door deze bundel vormt het
ronnenmateriaal. Met uitzondering
te twee teksten, die handelen over de
de werken in de *Mémoires de Trévoux*
elles ecclésiastiques, baseert de auteur
ses op twee types van bibliografische
zijds de catalogi die kloosterbibliothe-
lf van hun bibliotheek samenstelden,
de inventarissen die Franse republi-
tenaren kort na 1789 opstelden, toen de
nstituten in Frankrijk werden opgehe-
ezittingen ervan verbeurd werden ver-
r dit bronnenmateriaal en de methodo-
pecten van de verwerking ervan handelt
g, en die maakt de bundel lezenswaard,
vie niet meteen geïnteresseerd is in de
le inslag van de meeste artikelen.
werkt heeft met bibliotheekcatalogi en
lijsten weet hoe cruciaal het is om een
bibliografische informatie snel en tref-
ategorieën onder te kunnen brengen.
en en jaartallen zijn doorgaans gemak-
te brengen, en voor persoonsnamen van
uitgevers staan tegenwoordig verschil-
sauri ter beschikking. Anders is het

gesteld met de inhoudelijke typering: hoe kan snel worden bepaald waarover een boek handelt, welke trefwoorden gebruiken we en hoe zorgen we ervoor dat vergelijkingen met andere casussen niet onmogelijk worden gemaakt door de eigengereidheid van de onderzoeker? Met andere woorden: welke standaard kunnen we hanteren om de inhoudelijke zwaartepunten in een boekencollectie vast te stellen? Froeschlé-Chopard bepleit hier – niet onverwacht – het gebruik van het welbekende 'système des libraires de Paris', meer bepaald in de vorm die het gekregen heeft in het standaardwerk van Jacques-Charles Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, en meer bepaald de uitgave in zes volumes van 1860–1865. Deze werkwijze werd in het verleden al meermaals bepleit, ook buiten Frankrijk, maar het is goed om dit pleidooi hier bevestigd te zien. Interessant is verder de vaststelling dat de mate van detaillering van een inhoudelijke rubriek in een bibliotheekcatalogus een aanwijzing vormt voor de belangrijke plaats die de bewuste rubriek in de collectie inneemt. Zo gebruikte de bibliothecaris van het oratorianenklooster van Marseille niet minder dan 23 specifieke rubrieken voor publicaties die verband hielden met het jansenisme, wat op zich al aangeeft hoezeer deze stroming de ordeleden bezighield.

Tegen het gebruik van bibliotheekcatalogi als bron voor de leescultuur wordt wel eens ingebracht dat ze slechts een momentopname zijn en geen informatie bevatten over hoe boekencollecties tot stand kwamen noch over het moment waarop elk boek deel ging uitmaken van de bibliotheek. Op basis van catalogi alleen is het meestal onmogelijk om te bepalen welke boeken door een legaat of schenking in een kloosterbibliotheek terechtkwamen, en welke boeken doelbewust door het klooster zelf werden aangekocht. Dat de geschonken titels niet te onderscheiden zijn van de 'actieve acquisitie' zou voor substantiële vertekeningen zorgen. De auteur wijst deze kritiek resoluut van de hand. Kloosterbibliotheken gingen niet zuiver receptief met schenkingen om: boeken die ze wilden bewaren integreerden ze in de collectie, maar wat niet binnen het profiel paste, werd vaak verkocht of geruild. Haar onderzoek toont bovendien aan dat ook de schenkers doorgaans rekening hielden met de inhoudelijke oriëntatie van de begunstigde kloostergemeenschap, en ze wijst op de 'rapports subtils qui existent entre l'orientation d'une maison religieuse et les différents legs dont elle bénéficie'.

Heel wat artikelen in deze bundel zijn geschreven op basis van inventarissen die werden opgemaakt als gevolg van de kerkpolitiek en het bibliotheekbeleid van de jonge Franse republiek. Toch besteedt de auteur zo goed als geen aandacht aan de wijze waarop het intellectuele patrimonium van het ancien régime in de late 18de eeuw overging naar nieuwsoortige instellingen, noch aan wat dit allemaal met zich meebracht. Daardoor biedt het boek geen achtergrondinformatie bij wat er zich in de jaren 1790 heeft voorgedaan in de klooster- en abdijbibliotheken van de Zuidelijke Nederlanden onder Frans bewind. Maar wie oude bibliotheken bestudeert als spiegel van de religieuze, culturele en intellectuele referentiekaders van kloostergemeenschappen in het ancien régime, zal in deze bundel enkele ideeën vinden om zijn methodologie te verfijnen.

PIERRE DELSAERDT
Universiteit Antwerpen/KU Leuven

Boekgeschiedenis: specifiek (chronologisch)

Romain Jurot, *Catalogue des incunables du canton de Fribourg*. Fribourg: Bibliothèque cantonale et universitaire de Fribourg, 2015. 352 blz., ill. – ISBN 978-2-9700704-9-8, 125,00 CHF

Inspiré du modèle des *Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France* (17 volumes parus), Romain Jurot propose dans ce volume, édité par la Bibliothèque cantonale et universitaire de Fribourg, un catalogue des incunables conservés dans 16 institutions – publiques et privées – du canton de Fribourg: la Bibliothèque cantonale et universitaire (616 vol.); les cordeliers de Fribourg (156 vol.); les Archives de la Ville (13 vol.) et les Archives d'État de Fribourg (5 vol.); les chartreux de la Valsainte (5 vol.); la paroisse catholique de Romont (4 vol.); la Bibliothèque (Musée gruérien) de Bulle (4 vol.); les dominicaines (3 vol.) et le Musée d'Estavayer-le-Lac (3 vol.); la paroisse catholique de Font (2 vol.); l'Évêché de Lausanne, Genève et Fribourg (2 vol.); le Musée Gutenberg à Fribourg (1 vol.); la paroisse catholique de Grangettes-près-Romont (1 vol.); la paroisse catholique de Vaulruz (1 vol.); l'Institut Dominique Barthélemy (1 vol.) et les capucines de Montorge à Fribourg (1 vol.).

L'ouvrage s'ouvre sur un bref historique et une courte présentation de cette collection de livres, en s'attardant plus longuement sur l'histoire du fonds et du catalogue des incunables de la Bibliothèque cantonale et universitaire de Fribourg. Il se poursuit par la description des 818 incunables (673 édi-

tions) conservés en terres fribourgeoises avant de se clore par plusieurs index et un riche cahier iconographique. Les normes bibliographiques retenues par Romain Jurot sont celles mises au point pour la collection des *Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France*, initiée en 1979. Les références bibliographiques renvoient aux répertoires classiques généraux (Hain, Copinger, *Gesamtkalalog der Wiegendrucke*), à plusieurs catalogues nationaux (Pellechet, Polain...), aux grandes collections (Bibliothèque nationale de France, British Library, Bodleian Library...) ainsi qu'à l'*Incunabula Short-Title Catalogue* (ISTC). Plusieurs répertoires et autres travaux spécialisés ont été utilisés ponctuellement. Chaque exemplaire est décrit séparément avec une attention toute particulière aux particularités de chacun (ex-libris, mutilation, rubrication, décoration, reliure...). On appréciera tout particulièrement l'effort de l'auteur de retranscrire les ex-libris et autres marques de provenance ainsi que d'en proposer systématiquement leur datation. Les notices se terminent avec les anciennes cotes des ouvrages décrits, précieuses informations pour toute tentative de reconstitution des anciennes bibliothèques qui ont jadis abrité ces livres.

Ce catalogue intéressera tant les bibliographes que les historiens du livre. Il dévoile les nombreuses richesses que recèle ce canton suisse. Nous n'en pointerons que quelques unes. Tout d'abord, c'est avec une réelle surprise que nous avons constaté l'incomplétude de l'ISTC; seulement 155 incunables fribourgeois sur les 818 décrits par Romain Jurot sont recensés dans cette base de données. Espérons que la publication de ce catalogue permettra de combler cette lacune. Il est également important de pointer la présence de 13 *unica* ainsi que d'un fragment de la Bible de Gutenberg conservé au Musée Gutenberg à Fribourg. L'un des apports les plus précieux de ce catalogue est sans conteste la description et la reproduction de quatre fragments de pochoirs en parchemin utilisés pour imprimer les rubriques, retrouvés dans des reliures et qui ont servi dans les ateliers d'Anton Koberger à Nuremberg et de Louis Cruse à Genève. On terminera en signalant la présence d'impressions réalisées dans les anciens Pays-Bas: deux à Anvers, une à Bruxelles, trois à Louvain (attention: Jean de Paderborn et Johannes de Westfalia sont la même et unique personne), une à Zwolle et une prototypographie non localisée.

Pour conclure, nous pourrions faire nôtre les propos du Prof. Edoardo Fumagalli dans sa préface qui évoque ce catalogue comme un 'guide complet et fiable' (p. 9) des incunables conservés dans le canton de Fribourg.

RENAUD ADAM
Université de Liège

Frans A. Janssen (red.), *The earliest Dutch imposition manual. A facsimile of the manuscript 'overslagboek' by Joannes Josephus Balthasar Vanderstraelen edited and with an introduction by Frans A. Janssen.* New York: Grolier Club, 2014. 210 blz., ill. – ISBN 978-1-60583053-7. $ 75,00 (€ 67,00)

Toen ik in februari 2007 werd aangesteld als wetenschappelijk medewerker van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, toen nog gewoon bekend als de Stadsbibliotheek van Antwerpen, vond ik op mijn bureau een catalogus van een Amerikaans antiquaar. Daarin stond een uniek Antwerps boekhistorisch handschrift vermeld, een impositiehandleiding van Joannes Josephus Balthasar Vanderstraelen (1761–1841). Helaas lag de catalogus daar al lang en was het handschrift inmiddels verkocht aan de Grolier Club in New York. Die vermaarde bibliofiele vereniging heeft er nu gelukkig voor gekozen om (een deel van) het handschrift in facsimile uit te geven, voorzien van een inleiding door de specialist ter zake, de Amsterdamse hoogleraar Frans A. Janssen. Op die manier kunnen boekhistorici en bibliofielen waar ook ter wereld dit belangrijke manuscript bestuderen en zo meer te weten komen over de manier waarop boeken gezet en gedrukt werden.

Wat is een impositiehandleiding? Het is een technisch handboek voor gebruik in de drukkerij, dat beschrijft hoe de gezette tekstblokken in het zetraam geplaatst moeten worden, zodat na het plooien van het bedrukte vel papier volgens het vooraf bepaalde bibliografische formaat de pagina's in de juiste volgorde staan. Het is dus niet het volledige proces van het boekdrukken dat hier ter sprake komt, maar slechts één aspect ervan, het zogenoemde 'overslaan'.

De inleiding van Frans Janssen, die in het verleden niet minder dan zeven vroegmoderne drukkershandleidingen uitgaf, geeft een goed historisch overzicht van de verschillende drukkershandleidingen, met specifieke aandacht voor het subgenre van de impositiehandleidingen. Janssen voegde ook vertalingen toe van enkele Nederlandse teksten die in de handleiding zijn opgenomen, maar beperkt zich daarbij tot diegene die hij vanuit technisch oogpunt het belangrijkst vindt. Al bij al bedraagt deze vertaling 11 bladzijden, terwijl het fotografische gedeelte van de facsimile 160 pagina's beslaat.

Het overslagboek van Vanderstraelen (gedateerd 1794–1795) blijkt het oudste Nederlandstalige voorbeeld te zijn. Inhoudelijk leert het ons bijzonder weinig nieuws: impositiehandleidingen zijn zelden vernieuwend en beschrijven een vrij eenvoudig aspect van de boekdrukkunst dat in essentie eeuwenlang onveranderd bleef. Vanuit technisch standpunt is het overslagboek van Vanderstraelen dan ook minder interessant. Boeiender wordt het echter wanneer we vragen gaan

stellen over de context waarin het is o
sen heeft wel enkele biografische g
Vanderstraelen weten op te delven, m
frustrerend beperkt. J.J.B. Vande
blijkbaar niet nauw verwant aan de b
niekschrijvers en bibliofielen Jan-
Baptist Van der Straelen, en in het
gister van 1815 staat hij inderdaad als
vermeld. Vermoedelijk was hij als b
knecht aan de slag, aangezien hij a
boekdrukker verder niet bekend
komt ook niet voor in de gebruikeli
rische bronnen zoals de *Liggeren*
Lucasgilde. Veel dieper graaft Jan
interesse gaat dan ook uit naar
inhoud, niet naar de auteur.

Toch valt ook over die inhoud m
dan wat Janssen doet, en het is juis
de biografie van de auteur dat h
wordt. Om zijn impositieschema'
gebruikte Vanderstraelen namelijk
ten die door Janssen genegeerd wo
het inderdaad om gemeenplaatsen
zen of flarden poëzie (ik herkende
ten van Cats en van Poirters ook s
ronymus Sweerts' *Koddige en ernst*
en een hele reeks spreekwoorden
digen zou het interessant zijn na te
gaat om een originele verzamelin
door Vanderstraelen, dan wel of
een bekende spreekwoordenverza
de geldt voor een verzameling na
en militairen, telkens met een sch
wat doet denken aan de pamflet
bantse Omwenteling. Op bladzijd
bijvoorbeeld een pamflet gerich
Verder zijn er enkele bladen in
reproductie van het overslagboe
niets met impositie, zetten of dr
hebben. Het gaat om cijferraadsels
van Vanderstraelen) die verband
leven en de gewelddadige dood v
en Marie-Antoinette van Oosten
op dat Vanderstraelen geen grot
de Franse Revolutie was.

Nog boeiender wordt het wa
enkele van de fragmenten die V
voorbeeld gebruikte, eigen werl
vooraan het handschrift, bij wi
dicht, komen we al een gedicht t
de liefhebbers van de edele konst
kerye', waarbij bezoekers aan de
risten) gevraagd wordt om drink
kersgasten. Daarna volgen o
portretgravure van de Brusse
Rosart (uit diens letterproef) en e
de uitvinding van het schrift. D
uitvinding van cijfers en van d
zijn echter geen onafhankelijke t
maken deel uit van de impositie